

¹ Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Głęboka 28, 20-400 Lublin, Polska

² Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Głęboka 28, 20-400 Lublin, Polska

³ Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, ul. Głęboka 28, 20-400 Lublin, Polska

*e-mail: seweryn.malawski@up.lublin.pl

SEWERYN MALAWSKI ^{1*}, NATALIA KOT ², SYLWIA SZEFLER ³

Uprawa roślin cytrusowych w Europie w świetle dawnych traktatów ogrodniczych

Growing citrus plants in Europe in the light of historic treatises on horticulture

Streszczenie. Celem artykułu jest upowszechnienie wiedzy zawartej w historycznych traktatach ogrodniczych dotyczącej metod uprawy roślin cytrusowych w Europie. Artykuł ma formę pracy przeglądowej, której celem jest zaprezentowanie dawnych technik uprawy roślin z rodzaju *Citrus* L. Metodyka badawcza polegała na analizie informacji zawartych w materiałach archiwalnych obejmujących historyczne piśmiennictwo, tj. rozprawy autorstwa: G.B. Ferrariego, J. Commelina, J. van der Groena, J.Ch. Volkamera, J.S. Elsholtza oraz W. Sierakowskiego, A.P. Jabłonowskiej czy J.K. Kluka. Wykorzystano także opracowania autorów współczesnych. Opisano dzieje hodowli roślin cytrusowych w Europie oraz tradycyjne metody uprawy, obejmujące uprawę w gruncie oraz dominującą w północnych szerokościach geograficznych uprawę w pojemnikach. Opisano także rodzaje stosowanych donic (ceramicznych, drewnianych) i podłoża. Zwrócono uwagę na zalecenia historycznych autorów dotyczące podlewania, zimowania i rozmnażania roślin cytrusowych w uprawie oranżeryjnej.

Słowa kluczowe: cytryny, pomarańcze, rośliny cytrusowe, historia uprawy, traktaty ogrodnicze

WSTĘP

Ojczyzną roślin z rodzaju *Citrus* L. jest Azja, gdzie historia ich uprawy sięga czasów starożytnych. W Chinach liczne gatunki cytrusów i ich mieszańców uprawiane są od co najmniej 3000 lat [Hobhouse 2013]. Z kolei do najstarszych uprawianych w Europie roślin z tego rodzaju należy cytron zwany też cedratem (*Citrus medica* L.). Jego hodowla rozpowszechniła się pierwotnie w Persji, w krainie zwanej Medią (na terenach zachodniej

części obecnego Iranu), skąd roślina ta trafiła do Europy, sprowadzona przez Greków. Ze względu na kraj pochodzenia Rzymianie nazywali ją „jabłkiem medyjskim” (stąd też wywodzi się łacińska nazwa gatunku) [Goller 2007]. W starożytnej Grecji i Rzymie cytrusy uprawiano przede wszystkim dla owoców wykorzystywanych w medycynie [Hobhouse 2013]. Lecznicze właściwości cytrusów były także głównym aspektem zainteresowania tą grupą roślin w średniowieczu. W czasach wpływów arabskich do Europy trafiła także pomarańcza gorzka (*Citrus × aurantium* L.), zw. też pomarańczą sewilską, oraz cytryna (*Citrus limon* L.). Pierwsze uprawy cytrusów w Europie założono w Hiszpanii, Portugalii, na Sycylii, uprawiano je także wzdłuż wybrzeży Morza Śródziemnego, w Syrii, Libanie, Egipcie i Palestynie [Maffeis 2005, Goller 2007]. Od XI w. uprawa pomarańczy gorzkiej i innych gatunków cytrusów zaczęła rozprzestrzeniać się na Półwyspie Iberyjskim. Ich uprawy w okresie średniowiecza dokumentują liczne traktaty rolnicze autorstwa andaluzyjskich Arabów, takich jak: Ibn Bassala (ok. 1080 r.), Ibn al-Awwam (ok. 1180 r.) czy Ibn Luyūn (1348 r.) [Duarte Rodrigues 2017]. W tym samym okresie, tj. ok. XI w. pomarańcza gorzka dotarła do Italii, jednak jej uprawa upowszechniła się dopiero w renesansie – gatunek ten wymieniony został m.in. w zielniku Francesco Petroliniego i Gherardo Cibo z 1551 r. [Campitelli i Costamagna 2005].

Powszechnie przyjmuje się, że pomarańcza słodka zw. niegdyś portugalską (*Citrus sinensis* (L.) Osbeck) sprowadzona została w XVI w. przez Portugalczyków z indonezyjskich wysp Moluków i Sumatry. Gatunek ten charakteryzował się jednak znacznie większymi wymogami termicznymi i świetlnymi od pozostałych, co znacznie ograniczyło możliwości jego uprawy poza strefą klimatu subtropikalnego [Goller 2007].

W okresie renesansu rośliny cytrusowe zaczęto uprawiać także ze względu na ich walory ozdobne oraz jako obiekty kolekcjonerskie. Pierwsze poważne zbiory roślin, jakie powstawały przy włoskich uniwersytetach w Pizie, Padwie i Florencji, a następnie w Bolonii, Ferrerze i Sassari dały początek rodzącemu się w XVI w. zamiłowaniu do kolekcjonowania roślin. Początkowo przede wszystkim we Włoszech powstały pierwsze kolekcje składające się z różnych gatunków i odmian roślin cytrusowych. W tej dziedzinie prym wiodł zwłaszcza florencki ród Medyceuszy [Malawski 2015]. Z Italii moda na uprawę tych roślin rozprzestrzeniła się na inne kraje Europy. Na przełomie XVI–XVII w. we Florencji uprawiano już około czternastu odmian różnych gatunków cytrusów [Attlee 2012]. W XVI w., wraz z rozwojem ogrodów rezydencjonalnych, ranga roślin cytrusowych w ogrodach urosła jeszcze bardziej. Przyczyniły się do tego nie tylko walory dekoracyjne, ale także przypisywany tym roślinom wymiar symboliczny. Żółte i pomarańczowe owoce cytrusów utożsamiane były z mitycznymi „złotymi jabłkami”.

Symboliką mitologiczną posługiwała się zwłaszcza sztuka renesansu i baroku. Szczególne znaczenie motywy te odgrywały w ogrodach królów i możnowładców, gdzie chętnie wykorzystywano zwłaszcza mit herkuliański i związany z nim etos władcy idealnego – herosa. Z postacią mitycznego Herkulesa związany był m.in. mit o dwunastu pracach, gdzie jednym z zadań postawionych przed herosem było przyniesienie złotych jabłek z ogrodu Hesperyd.

Ta mityczna symbolika cytrusów została silnie wyeksponowana w europejskich ogrodach poprzez nazwanie ich „ogrodami Hesperyd”, a ich właścicieli mitycznymi „Herkulesami” [Graves 1982, Winniczuk 1986, Impelluso 2006, 2009, Malawski 2015].

Celem artykułu jest prezentacja tradycyjnych metod uprawy roślin z rodzaju *Citrus* L. Ideą przeprowadzonych badań było z jednej strony poszerzenie aktualnego stanu wiedzy na temat dziejów uprawy oraz historycznych technik utrzymywania tych roślin w warun-

kach sztucznych (cieplarnianych), z drugiej zaś praktyczne wykorzystanie tej wiedzy we współcześnie prowadzonych uprawach. Restytucja dawnych kolekcji roślin cytrusowych jest obecnie istotnym i coraz częściej podejmowanym działaniem w procesie rewaloryzacji historycznych założen ogrodowych w Europie.

MATERIAŁ I METODY

Materiał wyjściowy do badań stanowiły XVI–XVIII-wieczne traktaty z zakresu europejskiego rolnictwa i ogrodnictwa. Badaniami objęto wybrane rozprawy ogrodnicze poświęcone w całości lub w części roślinom cytrusowym, wśród nich dzieła takich autorów, jak: Slomon de Causa [1620], Giovanni Battista Ferrari [1646], Johann van der Groen [1669], Johannes Commelin [1676], Johann Sigismund Elsholtz [1684], Johann Christoph Volkamer [1708]. Rozprawy te przeanalizowano pod kątem zawartych w nich informacji dotyczących technik uprawy roślin cytrusowych w warunkach klimatycznych różnych regionów Europy. Wykorzystano także teksty i rozważania teoretyczne: Wergiliusza [1820], Pedaniusa Dioskurydesa [Kobielus 2011], Leona Battisty Albertiego [1998], Giovanniego Saminiatego [1998] (w tym przypadku posłużono się ich polskimi przekładami).

Szczególną uwagę poświęcono rozprawom polskich autorów: Anny Jabłonowskiej [1786], Wacława Sierakowskiego [1798] czy Jana Krzysztofa Kluka [1777, 1855], które dotychczas nie zostały dostatecznie rozpoznane w kontekście uprawy roślin cytrusowych.

Pozyskane dane poddano analizie pod kątem metod uprawy, zimowania i adaptacji roślin cytrusowych do warunków klimatycznych Europy. Wyniki analizy materiałów źródłowych skonfrontowano z ustaleniami autorów współczesnych zaprezentowanymi w postaci artykułów i monografii naukowych.

Badania nad składem gatunkowym historycznych ogrodów oraz sposobem wykorzystania poszczególnych gatunków roślin są coraz częściej podejmowane. W tym obszarze interesującą, lecz wciąż mało rozpoznaną grupę stanowią rośliny oranżeryjne, w tym cytrusy. Znaczący wkład w badania nad tą grupą roślin wnieśli naukowcy z krajów niemieckojęzycznych. Jako jeden z pierwszych problematyką konstrukcji cieplarni i uprawy roślin cieplarnianych zajmował się Hans Pfann [1935]. Ewolucja metod grzewczych stosowanych w szklarniach i oranżeriach była także przedmiotem zainteresowań Heinricha Hamanna [1984, Heilmeyer i Hamann 2005]. Historia i tajniki uprawy cytrusów i innych roślin oranżeryjnych w europejskich ogrodach były elementem badań Mariny Heilmeyer [Schirarend i Heilmeyer 1996, Heilmeyer 2005] oraz Clemensa Alexandra Wimmera [2001, 2015, 2018].

Uprawa roślin oranżeryjnych w ogrodach Niemiec, a także Austrii, Węgier i Czech została szeroko omówiona w wielotomowej monografii z cyklu *Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V.* pod redakcją Helmuta-Eberharda Paulusa [1992–2016]. Szczególnie istotny z punktu widzenia badań nad polską sztuką ogrodową i kulturą uprawy roślin w oranżeriach czasów unii polsko-saskiej jest tom poświęcony uprawie roślin cytrusowych w Saksonii z rozdziałami autorstwa: Helmuta-Eberharda Paulusa, Rolanda Puppe, Simone Balsam, Frithjofa Pitzschela, Eckharda Hantscha, Heimo Karnera, Konstantina Buchnera, Tilo Seegera, Wolfganga Freibela, Jensa Schefflera, Claudii Gröschel [Paulus 2014]. Puppe [2001, 2011] jest także autorem kilku innych znaczących artykułów traktujących m.in. o uprawie cytrusów w Polsce i Saksonii w XVIII w.

Interesującym zagadnieniem jest także uprawa roślin cytrusowych w ogrodach klasztornych, problem ten poruszony został m.in. w pracach Georga Schrotta [2009, 2015].

Historia uprawy roślin cytrusowych w ogrodach Francji była z kolei przedmiotem zainteresowania Pierra Laszlo [2007].

Roślinom historycznych ogrodów poświęcono kilka znaczących publikacji autorów brytyjskich. Wzmianki o uprawie cytrusów zamieściła w swoim opracowaniu Penelope Hobhouse [1992]. Syntetyczny opis technik uprawy i rodzajów oranżerii opracowany został przez Marka Lairda [2015].

Uprawie cytrusów we Włoszech poświęcone zostały publikacje Heleny Attlee [2012, 2015]. Z kolei początki upraw tej grupy roślin na Półwyspie Iberyjskim opisała Ana Duarte Rodrigues [2017].

W piśmiennictwie polskim historia uprawy roślin cytrusowych oraz typy oranżerii opisane zostały przez Annę Mitkowską i Marka Siewniaka [Siewniak i Mitkowska 1998]. Z kolei zagadnieniem barokowych ogrodów na Śląsku i uprawianych w nich roślin cytrusowych zajmowali się Marzanna Jagiełło i Wojciech Brzezowski [Jagiełło i Brzezowski 2014, Brzezowski i Jagiełło 2017].

WYNIKI I DYSKUSJA

Rośliny cytrusowe w traktatach ogrodniczych – rys historyczny

Od czasów starożytnych rośliny cytrusowe poszukiwane były przede wszystkim jako surowiec medyczny. O zastosowaniu cytronu (*C. medica* L.) pisał w swym dziele *De Materia Medica* z ok. 60 r. n.e. grecki medyk, farmakolog i botanik Pedanius Dioskurydes. Zalecał on stosowanie tej rośliny w zatruciach i innych dolegliwościach [Kobielus 2014]. Lecznicze i odtruwające właściwości cytronu opiewał w *Georgikach* również Wergiliusz [1820].

W epoce renesansu wraz ze wzrostem znaczenia wizualnej sfery ogrodu znacznie wzmożło się zainteresowanie tajnikami uprawy roślin cytrusowych. Opisy poszczególnych gatunków i wzmianki o ich uprawie odnaleźć można w kilku traktatach o rolnictwie i architekturze z tego okresu. Wspomina o nich m.in. Leon Battista Alberti (1404–1472) w traktacie *De re aedificatoria* z 1452 r. W celu zintensyfikowania aromatu i podniesienia walorów estetycznych autor ten zaleca sadzić rośliny cytrusowe w szpalerach wraz z wawrzynem (*Laurus nobilis* L.) [Alberti 1998]. O uprawie tej grupy roślin pisze także Giovanni di Vincenzo Saminati w dziele pt. *Trattato di Agricoltura* z ok. 1580 r. Zaleca on z kolei, by drzewa cytrynowe, pomarańczowe i cytronowe sadzić w szpalerach przy murach o wystawie wschodniej lub południowej [Saminati 1998].

Moda na uprawę roślin cytrusowych dość szybko rozpowszechniła się także w krajach położonych na północ od Alp. Do Francji rośliny te sprowadził Karol XVIII w latach 90. XV w. [Szafrńska 2011]. Ich uprawą zainteresowali się także Holendrzy. Prawdopodobnie jako pierwszy cytrusy do Holandii przywiózł francuski lekarz i botanik Charles de l'Écluse (1526–1609), a rośliny te trafiły do ogrodu botanicznego w Lejdzie. Wkrótce cytrusy pojawiły się także w krajach niemieckojęzycznych. W 1538 r. obecność tych roślin odnotowano w cesarskich ogrodach w Pradze [Jagiełło i Brzezowski 2014].

Pierwsze wzmianki o uprawie roślin cytrusowych w Polsce pochodzą z 1643 r. Rośliny te uprawiane były w ogrodach króla Władysława IV Wazy (1595–1648) w Warszawie [Jarzębski 1909].

W XVII w. cała Europa zafascynowała się uprawą cytrusów. Zwłaszcza ich rzadkie odmiany stały się cennym i pożądanym towarem, a amatorzy „hesperyjskich ogrodów” poszukiwali wykwalifikowanych ogrodników oraz wiedzy fachowej na temat uprawy tej dość wymagającej grupy roślin. Ich hodowla stanowiła prawdziwe wyzwanie dla europejskich ogrodników. Nawet w krajach o łagodnym klimacie śródziemnomorskim rośliny te uchodziły za trudne w utrzymaniu [Duarte Rodrigues 2017].

Uprawę cytrusów na Półwyspie Iberyjskim opisał już w 1592 r. Gregorio de los Ríos – żyjący na przełomie XVI i XVII w. kapelan, a zarazem ogrodnik na dworze Filipa II. Zasłynął on jako autor pierwszej napisanej w języku kastylijskim rozprawy ogrodniczej pt. *Agricultura de jardines*. Było to zarazem pierwsze dzieło, w którym sztuka ogrodowa uznana została za dziedzinę niezależną od rolnictwa. Znalazło to swoje przełożenie również na uprawy cytrusów, które autor widział raczej jako element ogrodów ozdobnych, a nie sadów [Duarte Rodrigues 2017].

Jako jeden z pierwszych metody uprawy roślin cytrusowych w chłodnym klimacie opisał francuski inżynier i projektant ogrodów Slomon de Caus (1576–1626). Z problemem ich hodowli spotkał się on przy realizacji jednego ze swych największych projektów, tj. ogrodu w niemieckim Heidelbergu zaprojektowanym dla palatyna reńskiego Fryderyka V (1596–1632). Opisowi tego wspaniałego założenia de Caus poświęcił rozprawę zatytułowaną *Hortus Palatinus: Heidelbergae Exstrictus* [1620].

Uprawą rzadkich roślin z krajów Lewantu i Nowego Świata fascynował się włoski jezuita Giovanni Battista Ferrari. Po wielkim sukcesie swojego pierwszego traktatu o ogrodnictwie pt. *Flora, seu, De florum cultura...* opublikował on w 1646 r. w Rzymie rozprawę pt. *Hesperides, sive de malorum avreorum cvltura...* Był to pierwszy w Europie traktat poświęcony w całości uprawie cytrusów, w którym szczegółowo opisanych zostało ok. 50 gatunków i odmian cytryn, pomarańczy, cytronów i limonek. Opisom towarzyszyło 70 rycin przedstawiających charakterystyczne cechy poszczególnych odmian, konstrukcje *lemoniarni* (zadaszonych cieplarni do zimowania drzewek) oraz schematy rozmieszczenia w nich roślin. Ferrari szczegółowo opisał także metody zimowania roślin, stosowane rodzaje donic i ich konstrukcję oraz narzędzia przydatne w uprawie, m.in. noże do szczepienia drzewek (il. 1) [Heilmeyer 2004]. Traktat podzielony został na trzy zasadnicze części, z których każda nosiła imię jednej z Hesperyd (nimf wieczornych, które według mitów miały opiekować się boskim ogrodem). Ich imiona to: Aegle, Arethusia, Hesperthusia [Ferrari 1646].

Trzydzieści lat później w Amsterdamie ukazało się dzieło Jana Commelina zatytułowane *Nederlantze Hesperides* [1676]. Ta wydana po niderlandzku rozprawa zilustrowana została 26 rycinami, prezentującymi owoce różnorodnych gatunków i odmian cytrusów (il. 2). W 1683 r. opublikowano w Londynie angielski przekład tego dzieła zatytułowany *The Belgick, or Netherlandish hesperides that is, the management, ordering, and use of the limon and orange trees...* [Commelin 1683].

W swej rozprawie Commelin zamieścił opisy różnych odmian cytronów, cytryn, limet i pomarańczy oraz informacje dotyczące ich uprawy, m.in. wskazówki do przygotowania podłoża, siewu nasion, metod rozmnażania i szczepienia, przesadzania, podlewania, przycinania i zimowania, a także sposobów wykorzystania owoców [Commelin 1676].

W 1666 r. opublikowano traktat pochodzącego z Frankfurtu nad Odrą niemieckiego mędyka Johanna Sigismunda Elsholtza pt. *Garten-Baw oder Unterricht von der Gärtnerey...* Część rozprawy poświęcona została roślinom cytrusowym – przede wszystkim głównemu wyzwaniu, przed jakim stali hodowcy północnoeuropejscy, tj. jak z powodzeniem uprawiać

Il. 1. Przykłady noży do szezpienia drzewek cytrusowych [Ferrari 1646, s. 111]

Fig. 1. Examples of knives for grafting citrus trees [Ferrari 1646, p. 111]

te rośliny w chłodnym klimacie. Jak zauważył autor, powszechny sposób zimowania drzewek cytrusowych w piwnicach był mało efektywny, stąd też zalecał on budowę specjalnie do tego celu przeznaczonych obiektów. Wznoszone w tym celu budowle miały posiadać duże okna, które powinny być skierowane na południe, i być wyposażone w ruchome piece. Ich konstrukcja powinna być częściowo rozbierana latem, dzięki czemu cytrusowy gaj mógłby wyglądać bardziej naturalnie [Elsholtz 1684, Jagiełło i Brzezowski 2014].

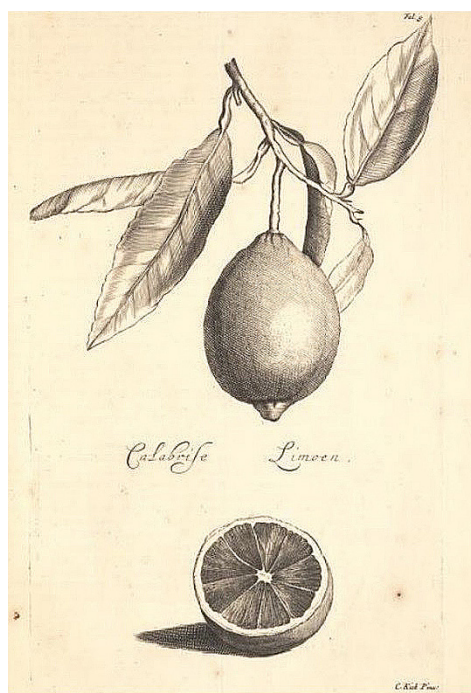
Uprawa cytrusów omówiona została także w traktacie Johanna van der Groena – ogrodnika na dworze Wilhelma III Orańskiego (1650–1702). Rozprawa pt. *Le Jardinier Hollandois...* wydana została po raz pierwszy w 1669 r. Równoległe z wersją niderlandzką ukazał się jej francusko-niemiecki przekład. W swej rozprawie autor sporo uwagi poświęcił właśnie cytrusom – wśród wskazówek dotyczących technik uprawy istotne są zwłaszcza te przedstawiające metody zimowania tej grupy roślin. Groen podał sposoby budowania zimowych osłon i ich ogrzewania, m.in. opisy pomarańczarni ogrzewanej piecem. W rozprawie znalazły się także krótkie opisy drzew pomarańczowych, cytrynowych i limonowych [Groen 1669].

W latach 1708–1714 wydano w dwóch woluminach monumentalne dzieło o uprawie roślin cytrusowych autorstwa Johanna Christoha Volkamera (1644–1720), zatytułowane *Nürnbergische Hesperides, Oder Gründliche Beschreibung Der Edlen Citronat, Citronen,*

und Pomeranzen-Früchte... Autor rozprawy był pasjonującym się botaniką niemieckim kupcem i fabrykantem. Volkamer posiadał też własny ogród z kolekcją cytrusów w Gostenhof, dzisiejszej dzielnicy Norymbergii. W swym traktacie szczegółowo opisał różne gatunki i odmiany roślin cytrusowych. Opisom towarzyszyły wysokiej klasy ryciny przedstawiające zarówno wygląd rośliny, jak i widoki ogrodów norymberskich patrycjusza (il. 3) [Volkamer 1708].

Stosunkowo późno, bo dopiero pod koniec XVIII w. rośliny cytrusowe pojawiły się w polskich rozprawach ogrodniczych (warto zaznaczyć, że równie późno ukazały się drukiem polskojęzyczne traktaty). Sporo uwagi tej grupie roślin poświęcił kanonik krakowski Wacław Sierakowski (1741–1806). W traktacie pt. *Roślin pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych...* autor podaje wskazówki dotyczące odpowiedniego przygotowania podłoża pod uprawę cytrusów oraz rodzajów wykorzystywanych donic. Nieco więcej szczegółów podaje Sierakowski [1798], według którego donice na drzewka cytrusowe powinny być wykonane z najtwardszego drewna o formie kwadratowej lub okrągłej, co najmniej na 2,5 cm (1 cal), grube i zabezpieczone pokostem oraz wyposażone w żelazne uchwyty do przenoszenia. Odpowiednio skonstruowana donica powinna posiadać także otwory w dnie umożliwiające odpływ nadmiaru wody. Opisuje także sposoby kształtowania korony drzewka oraz metody walki ze szkodnikami.

Wśród polskich autorów najszerzej o uprawie cytrusów pisze Jan Krzysztof Kluk (1739–1796). Rozdział im poświęcony zamieścił w jednym ze swych traktatów pt. *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraiu użytecz-*

Il. 2. Jedna z odmian cytryny z traktatu J. Commelina [1676, s. 17]
Fig. 2. One of the varieties of lemon from J. Commelin's treatise [1676, p. 17]

ne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie wydanym w trzech woluminach w latach 1777–1779. Rozprawa ta stanowi pierwszy polski traktat ogrodniczy poruszający zagadnienia dotyczące kompozycji ogrodów, uprawy i aranżacji roślin, jaki ukazał się drukiem [Malawski 2019]. Uprawie roślin cytrusowych poświęcony został czwarty rozdział trzeciej części pierwszego woluminu zatytułowany *O rodzajach drzew owocowych rzadkich lub większego pielęgnowania potrzebujących* [Kluk 1777].

Klasyfikację różnych gatunków cytrusów autor opisał w swym kolejnym dziele pt. *Dykcjonarz roślinny*. Wskazuje on, za niemieckim botanikiem Otto von Münchhausenem [Leisewitz 1886], szereg odmian cytrusów pochodzących od cytronu (*C. medica* L.), wśród których wyróżnia osiem grup: cytronaty, bergamotty, peretty, lumie, limy, poncyny, cytryny oraz limonie. Wymienia także kilkanaście nazw zwyczajowych odmian dostępnych w handlu cytrusów, tj.: ‘Agro Dolce’, ‘S. Benedictia’, „rajskie jabłka”, Cedrato pojedyncze, Cedrato dubeltowe, ‘Cedrato do Costa de Fiorenza’, ‘Lumia de Valenza’, ‘Lumia de Caserta’, ‘Panzino Maggiore’, ‘Spongino’, ‘Spada Falza’, ‘Fora Grande’. Spośród gatunków pomarańczy Kluk wymienia dwa ich typy: pomarańcze właściwe, takie jak pomarańcza gorzka (*C. aurantium* L.) w formie słodkiej i gorzkiej oraz *Apelcyny* (z niem. *Apfelsine*, tj. „chińskie jabłko”) odnoszące się do pomarańczy chińskiej (*C. sinensis* L.). Opisuje również kilka znanych w uprawie odmian, jak: ‘Niskorosnąca’, ‘Muszkatowa’,

Il. 3. Cytron *Cedro da Fiorenza* zilustrowany w traktacie J.Ch. Volkamera [1708, s. 124a]
Fig. 3. The citron *Cedro da Fiorenza* illustrated in the treatise by J.Ch. Volkamera [1708, p. 124a]

‘Turecka’, ‘Karłowa’ (o owocach wielkości gałki muszkatołowej) i kilka występujących wówczas pod nazwami handlowymi, jak: ‘Bella di Galta’, ‘Bella di Genua’, ‘Ruberti Puncino’, ‘Cedrato’. Pośród rzadziej występujących w uprawie gatunków Kluk wymienia „*C. decumana*”, tj. pomelo (*C. maxima* (Burm.) Merr.), które nazywa „rajskim jabłkiem” [Kluk 1805].

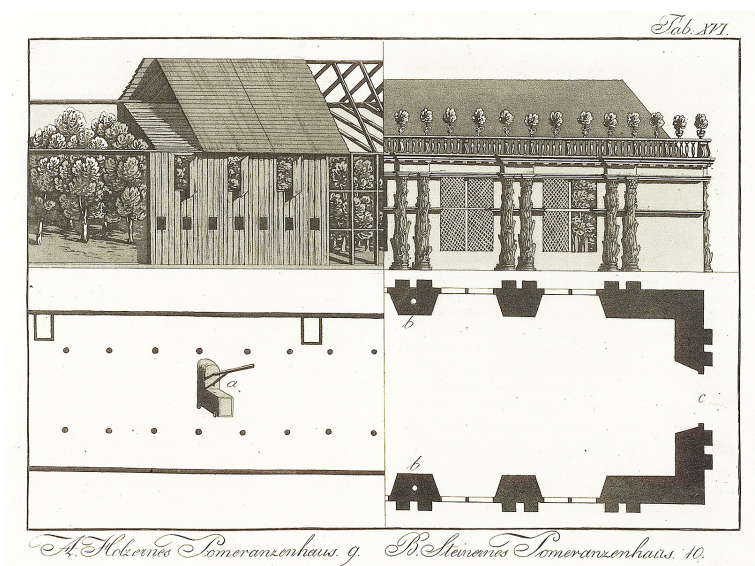
Wśród polskich autorów tematykę uprawy i pielęgnacji roślin cytrusowych podjęła także księżna Anna Paulina Jabłonowska (1728–1800). W swej rozprawie zatytułowanej *Porządek robot miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany y na miesiące podzielony* [1786] autorka opisała sposoby postępowania ze świeżo zakupionymi drzewkami, podała zalecenia dotyczące przygotowania odpowiedniego podłoża, „hartowania” roślin do warunków zewnętrznych oraz rozmnażania i zimowania.

Techniki uprawy i zimowania – uprawa w gruncie

Uprawa roślin cytrusowych w Europie zdeterminowana była przez klimat. W łagodnym klimacie śródziemnomorskim rośliny cytrusowe uprawiano bezpośrednio w gruncie. Ten rodzaj uprawy był najbardziej charakterystyczny dla Hiszpanii, Portugalii, Włoch i niektórych regionów Francji. Rośliny te sadzono zarówno swobodnie, jak i w sposób regularny, w rzędach lub też w postaci szpalerów rozpinanych na ścianach budynków i pergolach (o czym wspominał już w 1580 r. Giovanni Saminati). Jeszcze do początku wieku XVIII w Portugalii krzewy cytrusowe uprawiano często w formie naturalnej, tak jak inne drzewa i krzewy na terenach otwartych. W późniejszym okresie dominowały gaje z regularnie rozmieszczonymi drzewami (jak np. w Królewskiej Willi w Queluz). Pojawiały się także nasadzenia w postaci szpalerów i alei. Przykład taki znany jest z rezydencji markiza Pombal (1699–1782, portug. Sebastião José de Carvalho e Mello). Warto pokreślić, że wraz z upowszechnianiem się nasadzeń regularnych rozwinął się system nawadniania oparty na studniach i sieci regularnych kanałów dystrybuujących wodę zgodnie z układem nasadzeń [Duarte Rodrigues 2017].

W nieco chłodniejszych regionach w okresie zimy rosnące w gruncie drzewa chroniono, wznosząc nad nimi namioty, rozbierane wiaty i szopy, czasem zabezpieczano je dodatkowo słomianymi matami. Sposób ten praktykowany był także w zachodniej Europie. Wznoszone w XVII w. w Niemczech rozbierane oranżerie wzorowane były na modelach pochodzących z północnych Włoch. Pierwsza tego typu budowla powstała już w 1568 r. w Stuttgarcie [Wimmer i in. 2015]. Pionierem w opisie tego typu rozwiązań był Salomon de Caus. We wspomnianym już traktacie *Hortus Palatinus* przedstawił m.in. model drewnianego, rozbieranego latem zadaszenia chroniącego cytrusowy gaj (ryc. 4, po lewej). Zaprojektowane przez Causa zadaszenie mierzyło 83 m długości i minimum 8 m wysokości. W jego wnętrzu ustawiano piece umożliwiające utrzymanie odpowiedniej temperatury [Caus 1620].

Podobne przykłady metod uprawy cytrusów w gruncie we Włoszech poznajemy dzięki Ferrariemu [1546]. Oprócz omówionych na kartach traktatu *Hesperides*... zagadnień teoretycznych, jak konstrukcje cieplarni i sposoby rozmieszczenia w nich drzewek zapewniające optymalne warunki świetlne, znalazły się tam również opisy zrealizowanych we Włoszech rozbieralnych cieplarni i konstrukcji umożliwiających ich uprawę w gruncie, m.in. opis i plany drewnianego zadaszenia nad pomarańczowym gajem księcia Parmy na Wzgórzu Palatyńskim, w którym drzewa cytrusowe posadzono równomiernie pomiędzy słupami podtrzymującymi konstrukcję dachu (il. 5). Innym przykładowym projektem opi-

Il. 4. Dwa typy cieplarni autorstwa S. de Causa, drewniana rozbieralna do uprawy drzew w gruncie (po lewej) i murowana (po prawej) [Metzger 1829, pl. 16]

Fig. 4. Two types of conservatories by S. de Causa, a demountable wooden one for growing trees in the ground (left) and a brick one (right) [Metzger 1829, pl. 16]

sanym przez Ferrariego była pomarańczarnia przy willi Aldobrandinich oraz pomarańczowa pergola kardynała Carlo Pio w Rzymie nakryta rozbieranym każdej wiosny dachem [Ferrari 1646, Attlee 2012].

Podobne zalecenia dotyczące gruntowej uprawy cytrusów przedstawił także Elsholtz [1684], który radził wznoszenie budowli drewnianych i rozbieralnych lub też murowanych, ale z lekkim rozbieralnym dachem.

W miarę przesuwania się ku północnym szerokościom geograficznym Europy i zaostrożania się klimatu konstrukcje te musiały być jednak coraz bardziej solidne i wyposażane w dodatkowy system ogrzewania – np. w postaci pieców, co czyniło sposób uprawy znacznie bardziej kłopotliwym.

Uprawiać rośliny cytrusowe w gruncie, podobnie jak na południu Europy, początkowo próbowano także w krajach niemieckojęzycznych. W XVI w. był to sposób dość rozpowszechniony, o czym świadczyć może relacja budowniczego książąt wirtemberskich Heinricha Schickhardta z 1599 r. Corocznie rozbierane i wznoszone oranżerie stosowano w krajach niemieckojęzycznych do końca XVII w., ale sporadycznie pojawiały się także w latach późniejszych, o czym świadczyć mogą przekazy pisane i ikonografia, np. rycina Słomona Kleienera przedstawiająca widok oranżerii w ogrodzie wiedeńskiego Belwederu [Jagiello i Brzezowski 2014].

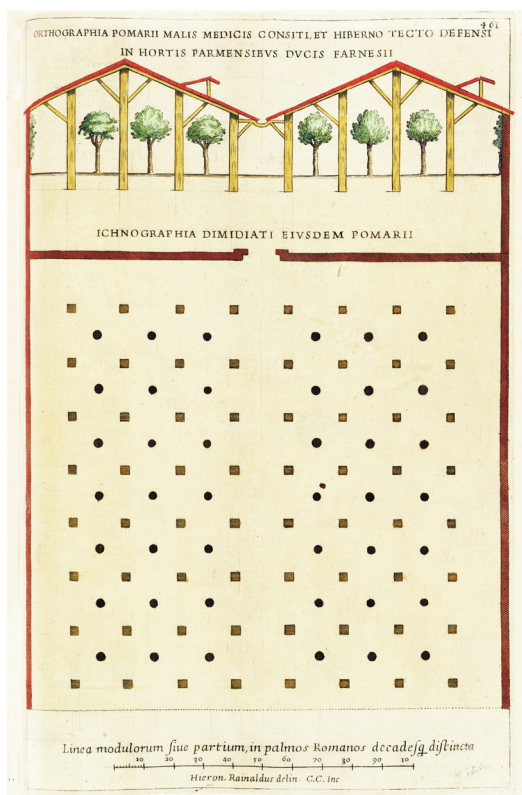
Zapewne ze względu na surowość klimatu nie wiadomo nic o stosowaniu tego typu praktyk w Polsce, przynajmniej żaden z polskich autorów rozpraw ogrodniczych nie opisuje przykładów całorocznej uprawy gruntowej w naszym kraju. Kluk [1777] wspomina natomiast o okresowej uprawie w gruncie w okresie letnim młodych roślin w celu uzyskania szybszego ich przyrostu.

Techniki uprawy i zimowania – uprawa w pojemnikach

Z uwagi na kłopotliwy proces corocznego wznoszenia i rozbierania zadaszeń, rośliny cytrusowe coraz powszechniej zaczęto uprawiać w pojemnikach. Umożliwiały one łatwy sposób transportu roślin, a ponadto pozwalały na ich coroczną odmienną aranżację w ogrodzie. Uprawy cytrusów coraz częściej stanowiły już nie tylko jednogatunkowe gaje, ale zbiór raczej kolekcjonerski, w którym każda z odmian wymagała odpowiedniego wyeksponowania.

Początkowo uprawiane w pojemnikach drzewka na okres zimowy przenoszone były do oficyn i pomieszczeń gospodarczych. Pierwsze udokumentowane przykłady drzewek cytrusowych w donicach pochodzą z 1517 r. i utrzymywane były we francuskim Blois. Rośliny te w okresie zimowym przechowywano w chłodniejszych pomieszczeniach rezydencji, najczęściej na parterze, w piwnicach lub galeriach łączących poszczególne części rezydencji. Przykładem takiego rozwiązania był m.in. projekt Philiberta de L'Orme opracowany dla zamku w Anet [Brzezowski i Jagiełło 2017].

Z analizy informacji zawartych w traktatach i materiałach ikonograficznych dotyczących historycznych ogrodów wynika, że w krajach śródziemnomorskich rośliny cytrusowe uprawiano głównie w donicach terakotowych. W innych częściach Europy, w tym

Il. 5. Plan zimowej osłony gaju cytrusowego w ogrodzie księcia Farnese w Parmie [Ferrari 1646, s. 461]

Fig. 5. Scheme of the winter cover of a citrus grove in the garden of Duke of Parma [Ferrari 1646, p. 461]

w Polsce, ich rodzaje były bardzo różnorodne, zwłaszcza w XVII w. Wykorzystywano donice gliniane (szkliwe lub nie), porcelanowe i majolikowe, często wzorzyście malowane, stylizowane na chińskie lub delfickie, lub też wykonane z blachy, barwnie malowane i złożone (przykłady tego typu donic znane są m.in. z ogrodów króla Jana III Sobieskiego w Wilanowie). Najpowszechniej stosowano jednak kubły drewniane, także barwnie malowane [Malawski 2019].

W powszechnym użyciu były przede wszystkim dwa rodzaje donic drewnianych: o tzw. budowie bednarskiej, tj. konstrukcji zbliżonej do beczki, gdzie poszczególne dębowe klepki grubości min. 2,5 cm (1 cal) spinano metalowymi obręczami (il. 6), oraz o tzw. konstrukcji stolarskiej, tj. w formie sześciianu lub graniastosłupa wspartego na nogach (il. 7). Donice wyposażano zwykle w specjalne uchwyty i antaby ułatwiające ich transport z i do oranżerii (il. 6 i 10). Aby przedłużyć trwałość donic, ich wnętrza smołowano lub pokrywano kilkukrotnie warstwą pokostu [Sierakowski 1798, Lamy 2015].

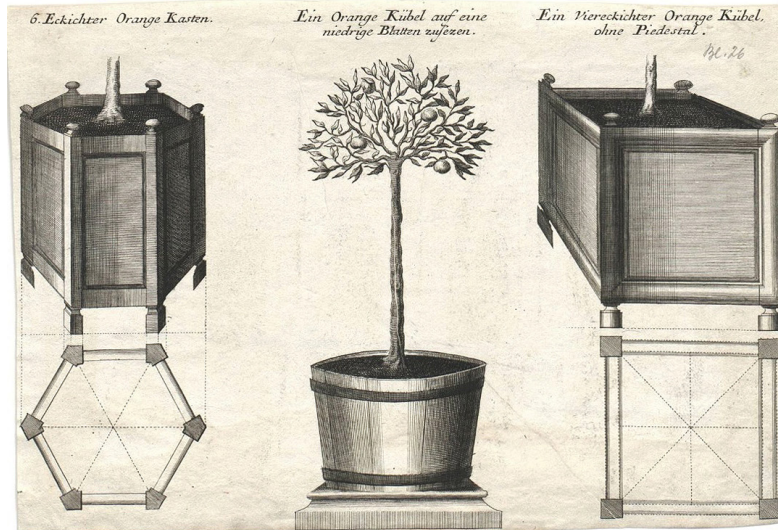
Modele różnych typów donic i pojemników stosowanych w XVII i XVIII w. prezentują traktaty Camellin, Ferrariego czy Volkamera oraz opublikowany ok. 1720 r. wzornik Johann David Fülck pt. *Neue Garten Lust, oder Völliges Ornament* [Fülck ok. 1720] (il. 7).

Nawet w łagodnym klimacie Włoch, gdzie cytrusy mogły być sadzone w gruncie, cenne odmiany kolekcjonerskie uprawiane były przede wszystkim w donicach. Warto nadmienić, że za szczególnie wartościowe uchodziły wówczas odmiany rodzące owoce o dziwnym kształcie zwane *bizzarrie* lub *bizarre* (il. 9), jak np. *C. medica* var. *digitata* i *C. medica* var. *sarcodactylis* (zwany też Ręką Buddy). Okazały zbiór tego typu odmian posiadał we Włoszech kardynał Scipione (1577–1633) w ogrodach willi Borghese [Attlee 2012].

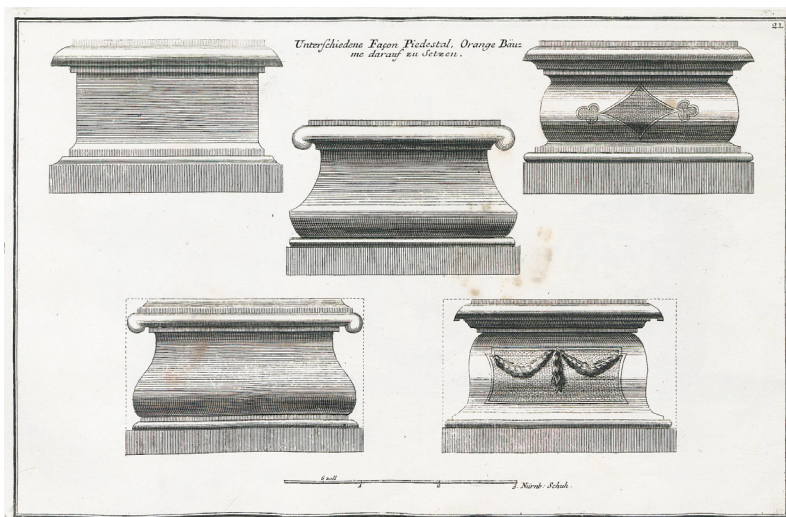
Il. 6. Przykłady donic dla drzewek cytrusowych i figowych [Groen 1669, pl. 15]
Fig. 6. Examples of pots for citrus and fig trees [Groen 1669, pl. 15]

W celu odpowiedniej ekspozycji drzewek oraz zabezpieczenia pojemników, donice ustawiano często na kamiennych postumentach o formie prostej lub też efektownie rzeźbionej. Przykłady tego typu postumentów odnaleźć można u Ferrariego czy Fülcka (il. 8).

Il. 7. Różne przykłady donic i pojemników stosowanych w uprawie roślin cytrusowych według J.D. Fülcka [b.d., pl. 26]

Fig. 7. Various examples of pots and containers used in the cultivation of citrus plants according to J.D. Fülck [no date, pl. 26]

Il. 8. Różne przykłady postumentów do eksponowania donic z cytrusami [Fülck b.d., pl. 21]

Fig. 8. Various examples of pedestals for displaying citrus pots [Fülck no date, pl. 21]

Il. 9. Odmiana o nietypowym kształcie owoców zilustrowana w traktacie J.Ch. Volkamera pt. *Nürnbergische Hesperides...* [1708, s. 206a]

Fig. 9. A variety with a quaint fruit shape illustrated in the treatise by J.Ch. Volkamera *Nürnbergische Hesperides...* [1708, p. 206a]

Il. 10. Sposób transportu drzewek cytrusowych za pomocą drewnianych tyczek umieszczonych w antabach i uchach donic, karta z traktatu J. Commelin, *Nederlantze hesperides...* [1676, s. 38]

Fig. 10. The way of transporting citrus trees with the use of wooden sticks placed in the pots and handles of the pots, page from the treatise by J. Commelin, *Nederlantze hesperides...* [1676, p. 38]

Il. 11. Przesadzanie drzewek pomarańczowych za pomocą kołowrotu, fragm. ilustracji z traktatu J.Ch. Volkamera [1708, s. 1[13]]

Fig. 11. Transplanting orange trees with a winch, fragm. of the illustration from J.Ch. Volkamer [1708, p. 1[13]]

Rośliny w pojemnikach transportowano do i z oranżerii za pomocą tyczek umieszczonych w specjalnych uchwytach na donicy lub też przy użyciu różnego rodzaju wózków. Transport donic ilustruje jedna z rycin zamieszczona w traktacie Volkamer [1708]. Zaprezentowano na niej także rodzaj niewielkiego kołowrotu umożliwiającego podnoszenie drzewek oraz wyjmowanie ich z donic w celu przesadzenia do większych pojemników (il. 11).

W XVI–XVII w. wiele gatunków pomarańczy, cytryn i cytronów uprawiano w formie krzewiastej. Z upływem lat za szczególnie pożądaną uznano formę pienną o kulistej koronie, dopasowanej wysokością do rozmiarów drzewka. Pomimo że tego typu formy stosowano także w uprawach gruntowych, to walory wizualne wynikające z proporcji drzewek, ich wysokości i pokroju, szczególnie doceniano zwłaszcza w uprawie pojemnikowej. Na temat formowania korony drzewek wspominają niemal wszyscy autorzy rozpraw ogrodniczych. Wśród polskich badaczy opisuje to Kluk [1777], który zaleca przycinać je w celu uzyskania pożądanego kształtu. Z kolei Sierakowski [1798] zauważa, że walory estetyczne drzewka zależą od foremności jego korony i rekomenduje usuwanie gałęzi zwisających ku ziemi.

Jako odpowiednie podłoże dla roślin uprawianych w pojemnikach Kluk [1777] wskazuje mieszkankę składającą się z jednej części z ziemi gliniastej, dwóch części ziemi urodzajnej, jednej części przekompostowanego nawozu bydlęcego oraz dodatku czystego piasku. Dla zapewnienia odpowiedniego drenażu radzi on wysypać dno donic warstwą piasku lub drobnych kamieni.

Z kolei Sierakowski [1798, s. 196] podaje przepis na podłoże składające się z dwóch części ziemi urodzajnej przekompostowanej z kozim nawozem i jednej części „ziemi tłustej z fossy lub bagniska”.

Odnosnie do nawożenia drzewek Kluk [1777] radzi, aby czynić to kilkukrotnie, po kwitnieniu, nawozem składającym się z mieszanki: wody, gnojówki bydłowej, bydłowej krwi oraz wina. Zaleca on także, by co roku w maju ostrożnie odejmować część podłoża z donic, zastępując go świeżym. Takie same zalecenia podaje Jabłonowska [1786], która rekomenduje wymieniać wierzchnią warstwę podłoża grubości ok. 10 cm.

Według Kluka [1777] sukces uprawy cytrusów w warunkach oranżeryjnych zależy w dużej mierze od ich odpowiedniego podlewania zimą. Według krakowskiego kanonika drzewka podlewać należy letnią wodą, bardzo oszczędnie, tylko wtedy gdy liście lekko powiędną (opinie tę potwierdzają współcześni hodowcy).

Z kolei dla zabezpieczenia podstawy pnia przed gniciem niektórzy autorzy zagraniczni zalecali zakładanie terakotowych tulejek składanych z dwóch pasujących do siebie części. Rozwiązanie takie prezentuje zarówno Groen [1669], jak i Volkamer [1708] (il. 6).

Zimowanie roślin w uprawie pojemnikowej

Od czasów renesansu, tj. okresu rozprzestrzeniania się upraw cytrusów na terytoriach położonych na północ od Alp, wyzwaniem stało się skuteczne zimowanie roślin, które nie mogły pozostać w ogrodzie w okresie chłodów. Źródła podają, że pierwsza prymitywna lemoniarnia (wł. *limonaia*), stanowiąca zadaszoną konstrukcję, do której na okres zimy przynoszono rośliny w donicach, powstała we Włoszech w ogrodzie Medyceuszów w Castello, niedaleko Florencji. Zazwyczaj były to budowle wznoszone na planie prostokąta jako samodzielny parterowy budynek lub też w powiązaniu z budynkiem pałacu czy oficyny. Wnętrze tego typu budowli zajmowała jedna wielka hala, rzadziej kilka pomieszczeń. Ściany o wystawie południowej wyposażone były w duże gęsto rozmieszczone okna, zajmujące całą wysokość kondygnacji. Ściana północna nie posiadała otworów okiennych [Siewniak i Mitkowska 1998]. Wraz z popularyzacją uprawy pomarańczy budowle te zaczęto nazywać oranżeriami (w Polsce też pomarańczarniami). Terminu „oranżeria” użyto po raz pierwszy podczas przebudowy pałacu w Meudon w 1652 r. [Brzezowski i Jagiełło 2017].

Główną regułą stosowaną przy konstrukcji oranżerii była ich odpowiednia orientacja względem stron świata. Za najbardziej korzystną uznawano wystawę południową lub południowo-zachodnią [Groen 1669].

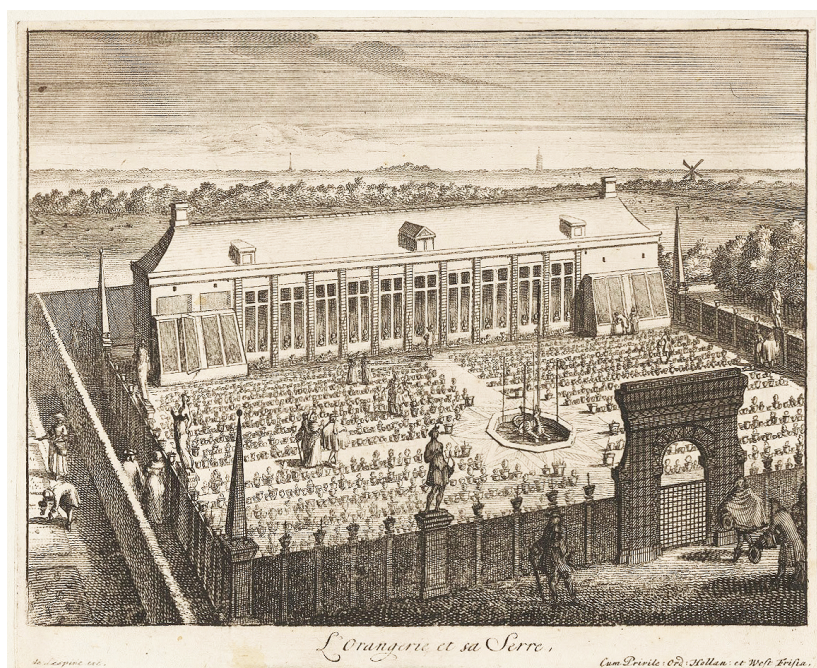
Prymitywne cieplarnie ogrzewano za pomocą ognisk (koszy z węglem drzewnym), inne wyposażone były w przenośne żeliwne piecyki (il. 10), większe oranżerie posiadały piece murowane. W północnych szerokościach geograficznych, w tym Polsce, do ogrzewania oranżerii wykorzystywano zazwyczaj piece kaflowe. Duże oranżerie posiadały bardziej rozbudowany system kanałów grzewczych w ścianach i pod podłogą, rozprowadzających gorące powietrze równomiernie po całym wnętrzu budynku. W celu zapewnienia odpowiedniej wentylacji oranżerie wyposażane były dodatkowo w uchylne okna i lufty, umożliwiające wymianę powietrza. Rozbudowane systemy grzewcze znane są przede wszystkim z projektów i realizacji XVIII-wiecznych. Autorem licznych projektów oranżerii z tego okresu był saski architekt Szymon Bogumił Zug [Kwiatkowski 1971].

Autorzy historycznych rozpraw ogrodniczych wspominają zarówno o wietrzeniu oranżerii, jak i o metodach kontrolowania temperatury, np. Groen [1669] zalecał ustawienie we wnętrzu oranżerii naczynia z wodą. Pomieszczenie należało podgrzewać do takiej temperatury, by woda w naczyniu nie zamarzła. Tę samą metodę kontrolowania temperatury zalecali później de La Quintinie [1690] oraz Kluk [1777].

Od drugiej połowy XVII w. modyfikacji uległa konstrukcja oranżerii, w których na skutek doskonalenia procesu produkcji szkła (i obniżenia jego ceny) zaczęto stosować znacznie większe otwory okienne [Siewniak i Mitkowska 1998].

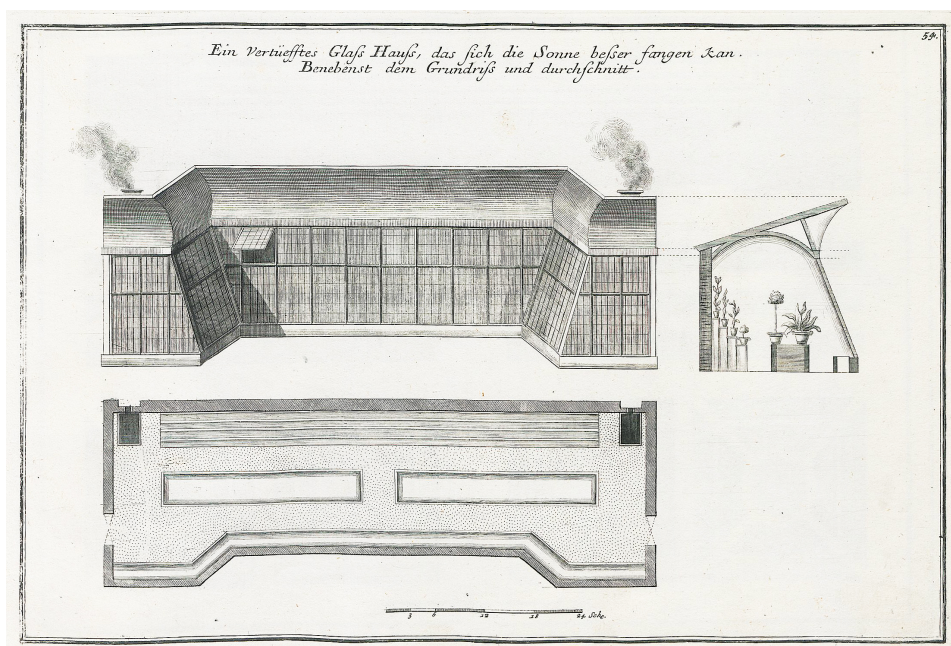
Niektóre oranżerie wyposażone były dodatkowo w przeszklone aneksy i inspekty służące uprawie innych ciepłolubnych roślin, jak figi, melony czy ananasy. Jednym z najwcześniejszych przykładów tego typu w Holandii była oranżeria zamożnej amsterdamskiej wdowy Magdaleny Poulle w Breukelen nad rzeką Vecht. Do oranżerii przynależał okazały ogród oranżeryjny ozdobiony basenem z wodotryskiem (il. 12). Obiekt ten powstał ok. 1680 r. i wywarł duży wpływ na późniejsze konstrukcje tego typu [Mulder 1690, Jongh i Jong 2000].

W barokowych ogrodach wznoszono zarówno budowle drewniane, jak i murowane. W większych majątkach występowało czasem kilka oranżerii różniących się formą, konstrukcją i sposobem wykorzystania. W XVIII w. w konstrukcji oranżerii pojawiły się pewne modyfikacje. W krajach niemieckojęzycznych popularny był zwłaszcza model, w którym frontowa przeszklona ściana była lekko pochylona, a całość pokrywał dach z mocno wysuniętym okapem. Okap ten stanowił zabezpieczenie przed deszczem oraz gradem, pełnił także rolę ekranu odbijającego światło [Brzezowski i Jagiełło 2017]. Tego typu konstrukcje opisane zostały przez Volkamera w drugiej części jego rozprawy o norymberskich cytrusach wydanej w 1714 r. Autor przedstawił w niej projekt oranżerii z ogrodu Ottona von Münchhausena w Schwöbber oraz oranżerie dwóch nieznanymi z nazwiska hrabiów z terenu Śląska i Czech. Były to budynki o prostej, czysto funkcjonalnej

Il. 12. J. Mulder, *Oranżeria w Breukelen*, Holandia, 1680–1696, Rijksmuseum, sygn. RP-P-1899-A-21594

Fig. 12. J. Mulder, *Orangery in Breukelen*, Holland, 1680–1696, Rijksmuseum, ref. no. RP-P-1899-A-21594

Il. 13. Wklęsła oranżeria „łapiąca” więcej słońca [Fülck, ok. 1720, pl. 67]
 Fig. 13. The concave conservatory “catching” more sun [Fülck, c. 1720, pl. 67]

bryle pozbawionej efektów dekoracyjnych, z całkowicie przeszkloną ścianą frontową i nowoczesnym wówczas ogrzewaniem kanałowym. Niektóre posiadały łukowato wygięty okap – tzw. łapacz słońca [Wimmer 2015].

Przykłady tego typu budowli przedstawił również Fülck [ok. 1720] we wspomnianym już wzorniku pt. *Neue Garten Lust, oder Völliges Ornament* (il. 13) oraz Johann Wilhelm Meil [1761] w dziele pt. *Spectaculum Naturae Et Artium* (il. 14).

W sąsiedztwie oranżerii zakładano zwykle tzw. parter pomarańczowy, służący eksponowaniu drzewek cytrusowych i innych roślin oranżeryjnych. Tego typu partery miały zwykle formę parteru gazonowego (tj. trawnikowego), w którym dla lepszego wyróżnienia drzewek celowo rezygnowano z bogatej ornamentyki i kolorowych rabat kwiatowych. Drzewka pomarańczowe rozstawiano zwykle regularnie po obrzeżach kwater parteru, by wyróżnić je na tle jednobarwnej zieleni trawnika. Partery te często zdobiły baseny z wodotryskami, które dodatkowo stwarzały korzystny dla roślin mikroklimat. Pomarańczowymi drzewkami zdobiono także balustrady, krawędzie tarasów, ustawiano je regularnie wokół fontann i wzdłuż głównych alei ogrodu [Majdecki 2013].

Wraz z końcem sezonu wegetacyjnego, zwykle w październiku, cytrusy i inne rośliny oranżeryjne przenoszono do oranżerii. Groen [1669] zaleca by rośliny cytrusowe w pojemnikach przenosić do zamkniętych pomieszczeń (pomarańczarni, piwnicy czy ogrzewanych izb) w październiku lub na początku listopada, natomiast wystawiać na zewnątrz w maju. Podobne terminy podają polscy autorzy, m.in. Kluk [1777]. Z kolei Jabłonowska [1786, s. 37] zaleca w tym względzie obserwacje natury. W *Porządku*

robót miesięcznych ogrodnika... czytamy: „Skoro postrzeżesz że na morwach są takie liście jak nogi sroki, wynieś z Oranżeryi pomarańcze i cytryny, bo nie masz przykładu, aby ta praktyka omyliła”.

Wewnątrz oranżerii rośliny w donicach rozmieszczano w taki sposób, by zapewnić im optymalny dostęp światła, ustawiając drzewka piętrowo od najniższych przy oknach do najwyższych przy tzw. ścianie „ślepej” (bez otworów okiennych). Rzadziej spotykane były oranżerie z okami rozmieszczonymi na dwóch przeciwległych ścianach lub na wszystkich czterech. W takim przypadku najwyższe drzewka ustawiano w środkowej części pomieszczenia, jak przedstawiono to na ilustracji we wzorniku Fülcka (il. 15).

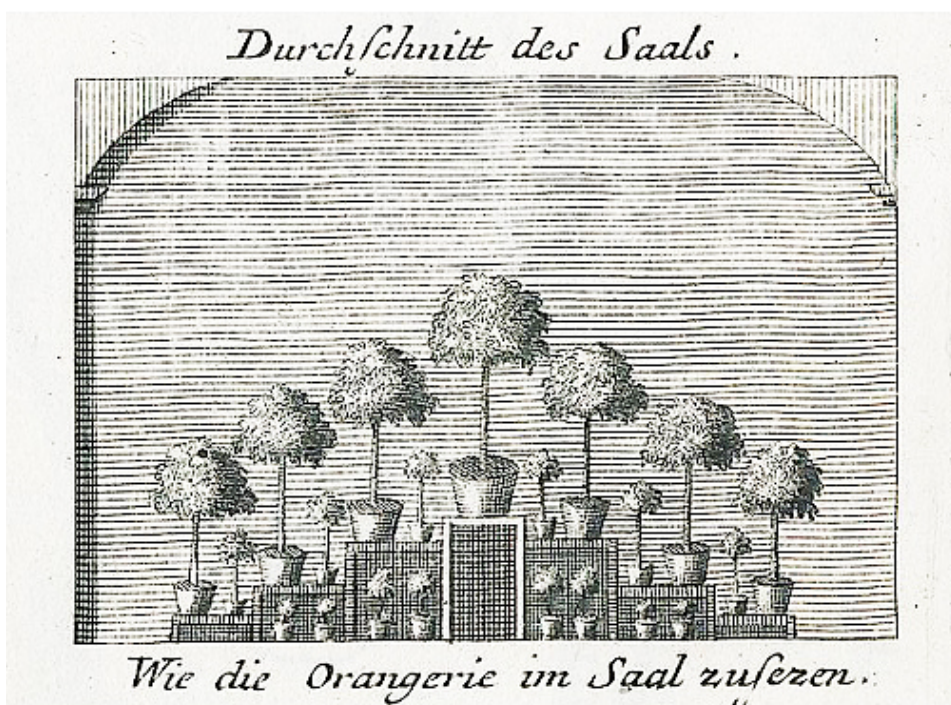
W swym traktacie Elsholtz [1684] zaznacza, że wraz ze wzrostem liczby uprawianych w oranżeriach roślin, ich wnętrza zaczęto dzielić na mniejsze pomieszczenia dedykowane bardziej i mniej wrażliwym gatunkom, które ogrodnik nazywa „ciepłymi” i „zimnymi”. Oba typy mogły być jednak utrzymywane w tym samym pomieszczeniu poprzez ustawienie ich w mniejszej lub większej odległości od pieców.

W oranżeriach pomiędzy dużymi pomarańczowymi doniczkami, które czasem ustawiano na cokołach, umieszczano mniejsze doniczki i wazy z kwiatami, dzięki czemu efektywniej wykorzystywano miejsce, a całość tworzyć mogła urokliwą dla oka gęstwinę uprzyjemniającą zimowe spacerki [Wimmer 2018].

Il. 14. Przykład drewnianej oranżerii według J.W. Meila [1761, s. 14]

Fig. 14. The example of the wooden conservatory according to J.W. Meila [1761, p. 14]

Il. 15. Schemat rozmieszczenia drzewek pomarańczowych w oranżerii o dwóch przeszklonych ścianach [Fülck, ok. 1720, pl. 56]

Fig. 15. Distribution scheme of an orange trees in an orangery with two glass walls [Fülck, c. 1720, pl. 56]

ROZMNAŻANIE

O stosowaniu różnych metod rozmnażania roślin cytrusowych obejmujących zarówno rozmnażanie generatywne, jak i szczepienie pisał już w 1592 r. de los Rios. Jako skuteczną, a zarazem znacznie szybszą od siewu metodę rozmnażania szlachetnych odmian polecał on szczepienie. Według hiszpańskiego ogrodnika w ciepłych regionach zabieg ten należy wykonywać w maju, na podkładkach wyhodowanych z siewu. Nasiona roślin na podkładki mogły być wysiewane wprost do gruntu lub do donic. Ten drugi sposób de los Rios uważa za konieczny w regionach o chłodnym klimacie. W przypadku siewek uprawianych w gruncie zalecał on nakrycie ich na okres zimy namiotem [Duarte Rodrigues 2017].

Kluk [1777] jako sposób rozmnażania podaje dwie metody: okulizację na trzyletnich siewkach i odkłady. W *Dykejonarzu roślinnym...* [1805] zaznacza przy tym, że dobrze pielęgnowana siewka nadaje się do oczkowania już po dwóch latach uprawy.

Z kolei z traktatu Sierakowskiego [1798] dowiadujemy się, że wysiewu nasion na podkładki najlepiej dokonać w marcu, a szczepić można już na dwuletnich siewkach. Wyprowadzenie drzewek odpowiednich rozmiarów zajmowało według autora osiem lat, w tym czasie corocznie zalecał on przesadzać je do większych donic. Z kolei Jabłonowska

[1786] jako jedną z zalecanych metod rozmnażania podaje szczepienie przez zblizenie w terminie majowym lub pod koniec sierpnia.

Wielość opisanych w traktatach gatunków i odmian cytrusów świadczy o niezwyklej popularności tej grupy roślin w europejskich ogrodach. Szczególnie interesująco na tym tle przedstawia się kultura ich uprawy w północnych szerokościach geograficznych Europy, gdzie ze względu na wymogi termiczne cytrusów, ich uprawa była znacznie bardziej skomplikowana niż w krajach europejskiego południa. Utrzymanie roślin cytrusowych stanowiło przedsięwzięcie kosztowne i wymagające zastosowania specyficznych rozwiązań inżynierskich oraz specjalistycznej wiedzy ogrodniczej. Według Wimmera [2015] zmienne warunki klimatyczne zimą i konieczność szybkiej reakcji ze strony ogrodnika wymuszały jego stałą obecność. Dlatego też mieszkanie ogrodnika opiekującego się oranżerią mieściło się zwykle w samej oranżerii lub w sąsiednim budynku.

Paradoksalnie to właśnie te czynniki wpłynęły na podniesienie wartości roślin cytrusowych, które traktowano jako cenną ozdobę ogrodu.

Duarte Rodrigues [2017] zauważa, że wysoka kultura artystyczna związana z uprawą i szczególną rangą roślin cytrusowych w ogrodach związana była przede wszystkim z uprawą pojemnikową dominującą w krajach położonych na północ od Alp. To tam rośliny cytrusowe były najwyżej cenione, a ich uprawie dedykowano specjalnie w tym celu wznoszone budowle – oranżerie (nierzadko o ozdobnej i wyrafinowanej formie), zakładano ogrody i partery oranżeryjne, ustawiano postumenty służące odpowiedniej ekspozycji kolekcji.

Przedstawione w dawnych traktatach ogrodniczych zasady kubłowej uprawy roślin cytrusowych prezentują się dość spójnie i z reguły obejmują zagadnienia dotyczące rozmnażania, podlewania i nawożenia, przygotowania donic i podłoża oraz zimowania. Różnice i rozbieżności są zwykle wynikiem odmiennych warunków lokalnych i aktualnego stanu wiedzy ogrodniczej, np. różnice w terminach wystawiania roślin na zewnątrz uzależnione było od regionu i aktualnego przebiegu warunków pogodowych. Najczęściej rośliny wystawiano do ogrodu w maju, a na miejsca zimowania przenoszono je w październiku.

Warto zaznaczyć, iż istotnym elementem uprawy roślin cytrusowych była także walka ze szkodnikami. Do najbardziej uciążliwych zaliczano przede wszystkim owady z rodziny misecznikowatych (*Coccidae*). Najczęściej pojawiającym się szkodnikiem z tej rodziny był misecznik cytrusowiec (*Coccus hesperidum* L.), który i dziś jest jednym z głównych szkodników tych roślin [Quayle 1941]. Dawni autorzy podają różne metody i remedia stosowane w walce z misecznikami, jednak z uwagi na różną ich skuteczność Sierakowski jako podstawową zasadę zaleca: *Principiis obsta; sero medicina paratur; cum mala per longas convaluere moras* [Sierakowski 1789, s. 103].

Uwagę zwraca także duża różnorodność uprawianych gatunków i odmian. Dokumentuje je bogaty zbiór ilustracji i opisów zamieszczony w traktatach ogrodniczych z okresu renesansu i baroku. Wiele z tych odmian stanowi dziś przykłady trudne do identyfikacji czy przyporządkowania współczesnej nomenklaturze botanicznej (tym bardziej, że wiele z nich powstało na drodze wielokrotnego krzyżowania różnych gatunków cytrusów). Sami autorzy historycznych traktatów nie są zgodni co do klasyfikacji poszczególnych odmian ani co do ich przyporządkowania poszczególnym rodzajom.

Kontrowersje wśród badaczy budzą np. zagadnienia związane z upowszechnieniem się w Europie upraw pomarańczy rodzących słodkie owoce, które znane miały być na Kontynencie jeszcze zanim Portugalczycy sprowadzili z Azji nowe chińskie odmiany pomarańczy słodkiej (*C. sinensis* L.) [Duarte Rodrigues 2017]. Na problem ten zwracał

uwagę także Kluk [1805] w swym *Dykcjonarzu roślinnym*, wspominając, że oprócz „pomarańczy chińskich” znane były także pomarańcze gorzkie rodzące słodkie owoce.

Ponadto współczesne badania wykorzystujące biologię molekularną sygnalizują, że większość uprawianych niegdyś gatunków cytrusów jest potomkiem trzech botanicznych gatunków, tj. cytronu (*C. medica* L.), pomelo (*C. maxima* (Burm. f.) Merr) i mandarynki (*C. reticulata* Blanco) [Duarte Rodrigues 2017].

Należy dodać, że do idei domowej uprawy roślin cytrusowych w Polsce powrócił w latach 70. XX w. prof. Szczepan Pieniążek (1913–2008). W szklarni skierniewickiego Instytutu Sadownictwa rozpoczął on uprawę pochodzącej z Chin cytryny karłowej (*Citrus limonia* var. *ponderosa*). Sadzonki tej odmiany otrzymał z Kanady od dr. Gudziaka – Kanadyjczyka polskiego pochodzenia pracującego na Uniwersytecie w Manitobie. Jednak dopiero wizyta profesora w Chinach w 1973 r. i obserwacja uprawy cytryn jako roślin doniczkowych stała się pionierskim pomysłem wprowadzenia cytryny karłowej na rynek krajowy. Pierwsze cztery tysiące sadzonek trafiło do polskich domów już w 1975 r. [Pieniążek 1982]. Odmiana ta spotykana jest w Polsce w amatorskiej uprawie do dziś.

PODSUMOWANIE

Przez stulecia cytrusy stanowiły grupę roślin najpowszechniej uprawianą w Europie w warunkach sztucznych, tj. cieplarnianych. Uprawa roślin cytrusowych w Europie poza obszarem śródziemnomorskim upowszechniła się w XVI w., ale szczyt zainteresowania tą grupą roślin przypada na okres XVII–XVIII w. Do spopularyzowania uprawy cytrusów w dużym stopniu przyczynili się autorzy poświęconych im rozpraw ogrodniczych o charakterze poradnikarskim i wzornikowym. Często bazowali oni na osiągnięciach swych poprzedników, stąd też zauważalne jest duże podobieństwo zarówno w treści traktatów, jak i w strukturze rozpraw powstających w Europie na przestrzeni wieków. Zawarta w nich wiedza fachowa oraz gotowe do wdrożenia rozwiązania techniczne przyczyniły się do standaryzacji metod uprawy. Wznoszone w całej Europie oranżerie posiadały podobną konstrukcję, stosowane były podobne sposoby uprawy i eksponowania drzewek, rodzaje używanych donic itp.

Bez względu na współczesne udogodnienia m.in. w zakresie nawadniania, ogrzewania, monitorowania warunków termicznych i wilgotności w cieplarniach, większość tradycyjnie praktykowanych technik i zasad pojemnikowej uprawy roślin cytrusowych pozostaje niezmienna i nadal aktualna. Wiele porad ma charakter praktyczny i może znaleźć zastosowanie przy uprawie amatorskiej oraz półamatorskiej. A właśnie z takimi tradycyjnymi metodami uprawy mamy do czynienia zarówno w przypadku cytrusów utrzymywanych w ogrodach zabytkowych pozostających własnością prywatną, jak i będących pod zarządem instytucji państwowych (np. muzeów).

PIŚMIENNICTWO

- Alberti L., 1998. O architekturze, tłum. I Biegańska. W: M. Szafrńska (red.), *Ogród renesansowy. Antologia tekstów*. Zamek Królewski w Warszawie, Warszawa, ss.123.
- Attlee H., 2012. *Italian gardens: a cultural history*. Francis Lincoln limited Publishers, London.
- Attlee H., 2015. *The land where lemon grows. The story of Italy and its citrus fruit*. The Countryman Press, New York.

- Brzezowski W., Jagiełło M., 2017. *Ogrody na Śląsku. T. 2: Barok*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Campitelli A., Costamagna A., 2005. *Villa Borghese. The Aviary, the Meridiana pavilion and the Secret Gardens*. Gebart S.r.l., Rome.
- Caus S. de, 1620. *Hortus Palatinus: A Friderico Rege Boemiae Electore Palatino Heidelbergae Extractus*. Bry, Francofurti.
- Commelin J., 1676. *Nederlantze hesperides, dat is, Oeffening en gebruik van de limoen-en oranje-boomen; gestelt na den aardt, en climaat der Nederlanden*, Amsterdam.
- Commelin J., 1683. *The Belgick, or Netherlandish hesperides: that is, the management, ordering, and use of the limon and orange trees, fitted to the nature and climate of the Netherlands*. J. Holford, Bookseller, London.
- Duarte Rodrigues A., 2017. The role of Portuguese Gardens in the development of horticultural and botanical expertise on oranges. *J. Ethn. Migr. Stud.* 6(1), 69–89. <http://doi.org/10.5840/jems2017614>
- Elsholtz J.S., 1684. *Garten-Baw: Oder Unterricht von der Gärtnerney auff das Clima der Chur-Marck Brandenburg, wie auch der benachbarten Teutschen Länder gerichtet, und in VI. Bücher abgefasst*, Berlin.
- Ferrari G.B., 1646. *Hesperides, sive de malorum avreorum cultiva et vsv libri quatuor*, E Societate Iesu, Romae.
- Fülck J.D., ok. 1720. *Neue Garten Lust, oder Völliges Ornament: So bey anlegung Neuer Lust- und Blumen- als auch Küch- und Baum Gärten, höchst nöthig und dienlich...*, [s.l.], Universitätsbibliothek Heidelberg, sygn. 80 B 2478 RES.
- Goller K., 2007. *Cytrusy*. Wyd. Działkowicz, Warszawa.
- Graves R., 1982. *Mity greckie*. PIW, Warszawa.
- Groen J. van der, 1669. *Le jardinier hollandois...: Der Niederländische Gärtner*, M. Doornick, Amsterdam.
- Hamann H., 1984. Die Entwicklung der Heizung in Orangerien und Gewächshäusern. W: Beiträge zur Gartendenkmalpflege, Kulturbund der DDR, Berlin, 61–70.
- Heilmeyer M., 2004. *Neue Gärten, neue Blüten – ein Blick ins Rom der Barberini*. W: G. Horn (red.), *Wege zum Garten*, Potsdam, 211–230.
- Heilmeyer M., Hamann H., Schurig G., 2005. *Bittere und süße Orangen: Südliche Träume für nördliche Gärten*. Potsdamer Pomologische Geschichten. Vacat, Potsdam.
- Hobhouse P., 1992. *Plants in Garden History*. Pavilion Books, London.
- Hobhouse P., 2013. *Historia ogrodów*, tłum. B. Mierzejewska, E. Romkowska. Wyd. Arkady, Warszawa.
- Impelluso L., 2006. *Natura i jej symbole. Rośliny i zwierzęta. Leksykon, historia, sztuka, ikonografia*, tłum. H. Cieśla. Arkady, Warszawa.
- Impelluso L., 2009. *Ogrody i labirynty. Leksykon, historia-sztuka-ikonografia*, tłum. A. Wójcicka. Arkady, Warszawa.
- Jabłonowska A., 1786. *Porządek robót miesięcznych ogrodnika na cały rok rozpisany y na miesiące podzielony*. Siemiatycze.
- Jagiełło M., Brzezowski W., 2014. *Ogrody na Śląsku. T. 1: Od średniowiecza do XVII wieku*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Jarzębski A., 1909. *Gościniec albo krótkie opisanie Warszawy z okolicznościami yei dla kompaniej dworskiej przez Andrzeja Jarzębskiego, muzyka I.K.M., budowniczego Viazdomskiego*, wydany Roku P. 1643, 2073–2084. W: *Adama Jarzębskiego gościniec albo opisanie Warszawy 1643 r. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, Warszawa.
- Jongh [de] E., Jong E., 2000. *Nature and art: Dutch garden and landscape architecture, 1650–1740*. University of Pennsylvania Press, Pennsylvania.
- Kluk J.K., 1777. *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych [...] utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. T. 1 z figurami, o drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach,

- przez X. Krzysztofa Kluka kanonika krus[z]wickiego, proboszcza ciechanowskiego, W Drukar-
ni XX. Pijarów, Warszawa.
- Kluk J.K., 1805. Dykcyonarz roślinny, w którym podług układu Linneusza są opisane rośliny nietyl-
ko krajowe dzikie, pożyteczne, albo szkodliwe: na roli, w ogrodach, oranżeryach, utrzymywane
ale oraz i cudzoziemskie, ktoreby w kraiu pożyteczne być mogły: albo z których mamy lekar-
stwa, korzenie, farby..., t. 1, Warszawa.
- Kobielus S., 2014. Florarium Christaianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i śre-
dniowiecze. Wyd. Benedyktynów, Kraków.
- Kwiatkowski M., 1971. Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego oświecenia. PWN, Warszawa.
- Laird M., 2015. A natural history of english gardening 1650–1800. Yale University Press, New
Haven–London.
- Lamy G., 2015. Le jardin du Roi à Trianon de 1688 à nos jours : de la mémoire à l’héritage, Bull.
Cent. Rech. Château Versailles. <https://doi.org/10.4000/crcv.13374>
- Laszlo P., 2007. Citrus. A History. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Leisewitz C., 1886. Münchhausen, Otto Freiherr, W: Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), vol.
23, Duncker & Humblot, Leipzig, 7.
- Maffei G., 2005. Cytryna. Właściwości i zastosowanie. Agencja Wydawnicza Jerzy Mostowski,
Raszyn.
- Majdecki L., 2013. Historia ogrodów. Od starożytności po barok, t. 1. PWN, Warszawa.
- Malawski S., 2015. Od Ogrodu Hesperyd do „Cytrusomanii” w ogrodach europejskich władców
XVI–XVII wieku – symbolika i historia uprawy roślin cytrusowych. Rocz. Humanist. 63(4),
59–84. <http://dx.doi.org/10.18290/rh.2015.63.4-3>
- Malawski S., 2019. Polskie ogrody rezydencjonalne XVIII wieku w świetle materiałów źródło-
wych. Rośliny i kompozycje. Rozprawa doktorska, Instytut Historii Sztuki, Katolicki Uniwer-
sytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Lublin.
- Meil J.W., 1761. Spectaculum Naturae Et Artium: in vier Sprachen, Deutsch, Lateinisch, Franzö-
sisch und Italiänisch. Winter, Berlin, s. 14, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Art. 789 c-1
- Metzger J., Caus S. (de), 1829. Beschreibung des Heidelberger Schlosses und Gartens: nach gründ-
lichen Untersuchungen und den vorzüglichsten Nachrichten bearbeitet; Mit 24 in Aquatinta,
von C. Rordorf gestochenen Kupfertafeln. Wyd. Osswald, Heidelberg, Universitätsbibliothek
Heidelberg, <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/titel/66396896> [dostęp: 2.10.2017].
- Mulder J., 1690. Veues de Gunterstein. Jean Covens & Corneille Mortier, Amsterdam.
- Paulus H.-E. (red.), 2014. Orangeriekultur in Sachsen. Die Tradition der Pflanzenkultivierung.
Orangeriekultur. Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V., vol. 12, Lu-
kas Verlag, Berlin.
- Paulus H.-E. (red.), 1992–2016. Orangeriekultur. Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in
Deutschland e.V., t. 1–14, Lukas Verlag, Berlin.
- Pfann H., 1935. Das Gewächshaus in alter und neuer Zeit, Z. öster. Ing.-Ver. 87, 159–163, 171–175.
- Pieniżek S.A., 1982. Na oknie kwitną cytryny. Państwowe Wyd. Rolnicze i Leśne, Warszawa.
- Puppe R., 2001. „Ew. Königl. Mayst. ein Plaisir zu thun vermeinet, ...” – über die Orangerie und
den Ober-Lustgärtner des Sächsischen Gartens in Warschau (1713–1739), W: Hortus Vitae.
Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu. Ośrodek Ochrony Zabytkowe-
go Krajobrazu Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa, 185–190.
- Puppe R., 2011. Barokowe ogrody Saksonii i ich konserwacja. W: A. Pieciul, J. Koller-Szumka, S.
Wicher (red.), Parki i ogrody zabytkowe, ochrona i konserwacja. Ogród Branickich w Białym-
stoku historia rewaloryzacji. Urząd miasta w Białymstoku, Białystok, 244–260.
- Quayle H.J., 1941. Soft Brown Scale *Coccus hesperidum* Linn. W: Insects on Citrus and other Sub-
tropical Fruits. Comstock Publishing Co. Inc., Ithaca, New York, 96–101.
- Quintinie J. de La, 1960. Instruction pour les jardins fruitiers et potagers : avec un traité des orang-
ers, suivy de quelques réflexions sur l’agriculture, vol. 1, Paris.
- Saminiati G., 1998. Traktat o rolnictwie, tłum. J. Mikołajewski. W: Ogród renesansowy. Antologia
tekstów. Zamek Królewski, 200.

- Schirarend C., Heilmeyer M. (red.), 1996. Die goldenen Äpfel – Wissenswertes rund um die Zitrusfrüchte. Fördererkreis der naturwissenschaftlichen Museen Berlins e.V., Berlin.
- Schrott G., 2009. Caffeebaum und Pomerantzen. Orangeriekultur in Oberpfälzer Klöstern. Hg. Provinzialbibliothek Amberg, Regensburg.
- Schrott G., 2015. Orangerien in frühneuzeitlichen Klöstern. Eine kulturgeschichtliche Entdeckungsreise durch Gärten und Archive, W: K. Birnbacher, S. Haering, S. Ottilien (red.), Germania Monastica: Festschrift für Ulrich Faust OSB zum 80. Geburtstag. Stud. Mitt. Gesch. Benedikt.-Ordens seiner Zweige, Ergänzb.d 126, 275–321.
- Sierakowski W., 1798. Postać ogrodów, która do dwóch zmysłów smaku w owocach i powonienia w kwiatach szczególniej ściąga się, t. 1, Drukarnia Szkoły Głównej, Kraków.
- Siewniak M., Mitkowska A., 1998. Tezaurus sztuki ogrodowej. Oficyna Wyd. RYTM, Warszawa.
- Szafrńska M., 2011. Człowiek w renesansowym ogrodzie. Miniatura, Kraków.
- Volkamer J.Ch., 1708. Nürnbergische Hesperides, Oder Gründliche Beschreibung Der Edlen Citronat, Citronen, und Pomeranzen-Früchte Wie solche, in selbiger und benachbarten Gegend, recht mögen eingesetzt, gewartet, erhalten und fortgebracht werden, Samt Einer ausführlichen Erzählung der meisten Sorten, welche theils zu Nürnberg würcklich gewachsen, theils von verschiedenen fremden Orten dahin gebracht worden, auf dasaccurateste in Kupffer gestochen, in Vier Theile eingetheilet und mit nützlichen Anmerckungen erkläret. Beneben der Flora, OderCuriosen Vorstellung Verschiedener raren Blumen, Samt Einer Zugabe etlicher anderer Gewächse, und ausführlichem Bericht, wie eine richtig-zutreffende Sonnen-Uhr im Garten-Feld von Bux anzulegen, und die Gärten nach der Perspectivleichtlich aufzureissen, Wie auch einem Bericht von denen in des Authoris Garten stehenden Colvmnis Milliaribvs, Nürnberg.
- Wergiliusz, 1820. Georgiki. W: Georgiki Wergiliusza. Wiersz o ziemiaństwie w czterech pieśniach. Pieśń Druga, tłum. Feliks Frankowski. Drukarnia N. Glücksberga, Warszawa.
- Wimmer C.A., Butenschön S., Hübner J., Köhler M., Lissek-Wolf G., Singhof F., Wachsmuth B., 2015. Geschichte der Gartenkultur. Von Blumisten, Kunstgärtnern, Mistbeeten und Pomologien. Herausgegeben von der Bücherei des Deutschen Gartenbaues e.V. L&H, Berlin.
- Wimmer C.A., 2001. Bäume und Sträucher in historischen Gärten: Gehölzverwendung in Geschichte und Denkmalpflege. Verlag Der Kunst Dresden, Dresden.
- Wimmer C.A., 2018. Lustwald, Beet und Rosenhügel: Geschichte der Pflanzenverwendung in der Gartenkunst. VDG Weimar, Weimar.
- Winniczuk L., 1986. Słownik kultury antycznej. Wyd. Wiedzy Powszechnej, Warszawa.

Summary. The aim of the article is to disseminate the knowledge contained in historical horticultural treatises which focused on the methods of citrus plants growing in Europe. The article has the form of a review, the aim of which was to present the old techniques of cultivating plants of the genus *Citrus* L. The research methodology was based on the analysis of the archival materials including historical literature, i.e. the dissertations by: G. B. Ferrari, J. Commelin, J. van der Groen, J. Ch. Volkamer, J. S. Elsholtz as well as W. Sierakowski, A. P. Jabłowska and J. K. Kluk. Works of contemporary authors were also used. The history of citrus cultivation in Europe and traditional cultivation methods, including cultivation in the ground and cultivation in containers, which dominate in northern latitudes, were described as well as the types of pots (ceramic, wooden) and the substrate. The attention was paid to the recommendations of historical authors regarding watering, overwintering and reproduction of citrus plants in conservatory cultivation.

Key words: lemons, oranges, citrus plants, history of cultivation, gardening treatises

